

УДК 4У(07)

РОЗВИВАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ УРОКІВ ВИВЧЕННЯ БУДОВИ СЛОВА В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

Гордієнко О. А.

У статті розглянуто актуальні проблеми вивчення морфемної будови слова на уроках рідної мови в початкових класах в аспекті розвивального навчання. Розкрито актуальність висвітлення означених проблем, проаналізовано їх місце в сучасних лінгвометодичних дослідженнях. З метою надання методичної допомоги студентам описано спеціальні вправи, які реалізують розвивальну спрямованість уроків вивчення словотвору.

Ключові слова: словотвір, морфемна структура слова, словотвірна основа, похідна основа, морфемно-аналітичні уміння, розвиток мовлення учнів, збагачення словника учнів, мовленнєвий підхід до вивчення словотвору.

В статье рассматриваются актуальные проблемы изучения морфемного строения слова на уроках родного языка в начальных классах в аспекте его развивающих возможностей для учеников. Решение названных проблем является достаточно актуальным для формирования профессиональных умений студентов – будущих учителей начальной школы в преподавании родного языка. Раскрыта актуальность освещения отмеченных проблем, проанализировано их место в современных лингвометодических исследованиях. С целью предоставления методической помощи студентам описаны специальные упражнения, которые реализуют развивающую направленность уроков изучения словообразования.

Ключевые слова: словообразование, морфемная структура слова, словообразовательная основа, производная основа, морфемно-аналитические умения, развитие речи учащихся, обогащение словаря учащихся, речевой подход к изучению словообразования.

The article looks at the actual problems of studying the morphemic composition of a word in the native language lessons at primary school in the aspect of developmental education. It reveals the importance of elucidating these problems and analyzes their place in the contemporary linguistic research. With the aim of providing methodological support to students special exercises that realize the developmental orientation of lessons in word formation are described.

Key words: word formation, morphemic structure of a word, word-forming foundation, derivative, skills of morphemic analysis, speech development, enrichment of vocabulary, speech-based approach to studying word formation.

Одне з важливих місць у сучасних програмах з української мови для 1–4-х класів відводиться вивченню морфемної структури слова та елементів словотвору. Засвоєння цього матеріалу сприяє збагаченню дітей певною сумою знань про мову, осмисленню ними закономірностей правопису, а також розвитку логічного мислення й мовлення молодших школярів. Засвоюючи теоретичні відомості, учні набувають на їх основі морфемно-аналітичні, конструктивні уміння і навички вживання споріднених слів у мовленнєвій практиці. Вивчення розділу “Будова слова” позитивно впливає на учнівське мовлення, тому що дає можливість зрозуміти функціональну роль кожної морфеми, усвідомити шляхи поповнення лексичного фонду рідної мови. Оволодіння умінням здійснювати морфемний аналіз слова закладає основи для формування повноцінних навичок правильного письма, адже вивчення будови слова необхідне для засвоєння найважливіших чергувань української мови: [о], [е] з [і], [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] та [з’], [ц’], [с’], правопису слів із ненаголошеними голосними й сумнівними приголосними (*нігті, легкий, молотьба*), а також префіксів, уживання апострофа після префіксів тощо. Вивчення словотвору розкриває й широкі можливості для систематичного збагачення, уточнення словника учнів, тому що розкрити лексичне значення слова можна, пояснивши, як воно утворилося [6, с. 231].

Постійний інтерес науковців, методистів та вчителів-практиків до словотвору як лінгвістичної галузі, проблем його вивчення, а також розвивальних можливостей уроків мови в початкових класах свідчить про важливість окреслених питань у теоретичному та практичному аспектах.

Кожна методична теорія відображає певну лінгвістичну концепцію, спирається на глибоке розуміння мовних законів. Аналіз лінгвістичної літератури (Н. Клименко, І. Ковалик, В. Горпинич, М. Плющ та ін.) дає підстави вважати словотвір мовознавчою галуззю, яка вивчає словотвірну і морфемну структури слів, закони творення лексичних одиниць. Найтісніше словотвір пов'язаний із лексикологією, адже словотвір виступає основним джерелом поповнення словникового складу мови [4, с. 54–68]. І це обумовлює мовленнєвий підхід до вивчення словотвору.

Окремі аспекти вивчення морфемної будови слова досліджувались ученими Т. Біленькою, М. Вашуленком, Т. Горбунцовою, В. Горпиничем, С. Дорошенко, П. Тофанчуком, К. Ушинським та ін. Провідні сучасні методисти (В. Добромислов, М. Баранов, М. Львов, Н. Воскресенська, Т. Потоцька, О. Мельничайко та ін.) підкреслюють, що розвиток мовлення учнів полягає не лише в кількісному збагаченні їхнього словника, а й у глибокому усвідомленні значень кожного слова, чому сприяє засвоєння основних понять словотвору.

Сучасна шкільна лінгводидактика виходить із теорії мовленнєвої діяльності, концептуальні положення якої розроблені видатними вченими Л. Віготським, М. Жинкіним, О. Леонтьєвим, О. Лурією. Їхні ідеї практично були реалізовані в працях Н. Іполітової, В. Капинос, Т. Ладиженської, М. Львова. Важливим для нашого дослідження виявилось визначення М. Вашуленком мовленнєвої особистості: “Мовленнєва особистість – це людина, яку розглядаємо з точки зору її готовності виконувати мовленнєві дії... Мовленнєва особистість характеризується не лише тим, що вона знає про мову, а й тим, як вона може її використовувати” [2, с. 11]. Напрацювання В. Сєрикова, А. Хуторського, І. Якиманської, українських учителів і вчених (В. Білашова, Ю. Васєкова, О. Корсакова, С. Подмазіна, Г. Сподарика, О. Савченко, О. Сухомлинської та ін.) доводять, що саме особистісно зорієнтований підхід як модель навчання і виховання надає кожному учневі можливість реалізувати себе в пізнавальній та інших видах діяльності [1, с. 165]. Особистісно зорієнтоване навчання сприяє кращому усвідомленню і засвоєнню навчального матеріалу, дає змогу задіяти не тільки свідомість людини, але й почуття, емоції, вольові якості [5, с. 53]. У процесі дослідження ми брали до уваги також висновки психологів про вікові особливості учнів початкових класів, які вивчали Л. Віготський, В. Крутецький, Н. Лейтес, Н. Левітов та інші.

Незважаючи на численність наукових праць, присвячених досліджуваній проблемі, існують питання, які потребують розв'язання. Так, окремі аспекти розвитку учнів під час вивчення морфемної будови слова ще недостатньо висвітлено, про що свідчить і шкільна практика, яка наслідуює методичну теорію і є певною мірою відображенням ступеня розв'язання тих чи інших проблем у методиці. Практика свідчить, що в системі педагогічної роботи молодих учителів розвивальний аспект не завжди посідає належне місце і може перетворюватись на нецікаве і часто незрозуміле для дітей заучування мовних категорій. Розв'язання окреслених проблем забезпечить реалізацію основної мети вивчення рідної мови: розвивати мислення і мовлення учнів, сприяти усвідомленню ними словотвірної системи, виховувати любов до української мови та прищеплювати інтерес до пізнання її законів.

Отже, актуальність і доцільність дослідження зумовлена потребами подальшого поліпшення викладання української мови в початковій школі.

Мета статті – надати методичну допомогу молодим учителям початкової школи та студентам-практикантам; розглянути проблеми розвивальної спрямованості уроків вивчення морфемної будови слова в 3–4 класах. Досягнення поставленої мети передбачали розв'язання таких завдань: здійснити теоретичний аналіз досліджуваної проблеми й узагальнити теоретичні засади розвивальної спрямованості уроків вивчення словотвору в початкових класах, запропонувати науково обґрунтовані рекомендації щодо розвивального спрямування вивчення словотвору.

Практика свідчить, що вивчення теми “Будова слова” викликає в учнів певні складнощі, пов'язані з їхнім обмеженим досвідом. Зокрема, вчителі-прак-

тики називають такі типові помилки учнів початкових класів під час вивчення будови слова: 1) аналізуючи слова, враховують лише зовнішнє їх оформлення (збіг окремих звуків) і не замислюються над значенням слів (*вода* і *водити*); 2) враховуючи семантику слова, його значення, забувають про зовнішнє (звукове) оформлення однокореневих слів, а тому помилково вважають однокореневими, скажімо, слова *парк* і *сад* (місце, де ростуть дерева); 3) не враховують того, що в коренях слів можливе чергування звуків (*сніг* – *сніжок*); 4) не розрізняють однокореневих слів і форм одного й того самого слова (*білий*, *білиту* і *білий*, *білого*); 5) “склеюють” корінь із префіксом (наприклад, якщо для виділення кореня в слові *заспів* доберуть споріднені слова *заспівати*, *заспівувати*, то у них виникає бажання помилково прийняти за корінь *заспів-*, при доборі ж інших слів: *співати*, *спів*, *співак* – корінь буде виділено правильно); 6) “склеюють” корінь із суфіксом (наприклад, аналізуючи слово *робітник*, учні можуть дібрати споріднені слова *робота*, *заробіток*, *робітничий* і визначити корінь *робот* – *робіт*, добір же слів *зароблений*, *робити*, *роботящий* переконує учнів у тому, що *-ом-*, *-ім-* – суфікси, а не частини кореня); 7) “склеюють” між собою суфікси (наприклад, визначають у слові *слоненятко* суфікс *-енянк-* або *-янк-*, насправді ж тут три суфікси – *-ен-*, *-ят-*, *-к-*); 8) “склеюють” суфікс і закінчення (наприклад, у слові *казка* визначають як суфікс *-ка*).

Для попередження і виправлення помилок учнів варто рекомендувати у практичній роботі додержуватись таких етапів, які відрізняються за змістом, завданнями, методичними прийомами і дидактичним матеріалом: пропедевтичний (підготовчий); основний; закріплення і поглиблення знань. Звичайно, поділ цей дещо умовний, адже, скажімо, закріплення знань має відбуватися постійно.

Пропедевтичний етап розпочинається ще в 1 класі під час навчання грамоти. Саме в цей час, ознайомлюючи учнів зі словом як лексичною одиницею мови, звертаємо увагу дітей на значущі частини слова, на споріднені слова, засоби словотворення (звичайно, без уживання термінів і повідомлення теоретичних відомостей). Так, складаючи за малюнком букваря речення зі словом *мама*, діти спостерігають, як воно змінюється. На цьому ж уроці доцільно практично ознайомити учнів із деякими словотвірними засобами, пропонуючи звернутися до *мами* пестливо, висловити свої почуття (*мамуся*, *мамочка*, *мамонька*). Учитель також готує дітей до розуміння семантичного і структурного взаємозв'язку між спільнокореневими словами. Наприклад: *море* і *моряк*, *морський*; *годувати* і *годівниця*. Систематичне виконання першокласниками найпростіших завдань на творення слів допомагають активізувати нові для них слова. Наприклад, можна активізувати слова з суфіксами, які позначають особу: *Хто їздить на мотоциклі? (Мотоцикліст). А на велосипеді? (Велосипедист). Хто працює на крані? (Кранівник). А на бульдозері? (Бульдозерист). А на екскаваторі? (Екскаваторник). Хто грає на баяні? (Баяніст). А на скрипці? (Скрипаль). А на гітарі? (Гітарист)* [3, с. 25].

Організуючи цілеспрямовані спостереження за спільнокореневими словами, учитель на цьому етапі не повідомляє теоретичних відомостей, але звертає увагу дітей, скажімо, на те, що слово *ліс* називає місцевість, засаджену різними деревами, *лісок* – невеличкий ліс, *лісовий* – такий, що росте чи живе в лісі, а *лісник* – той, хто доглядає ліс. Це дає змогу привчити дітей до глибшого проникнення в лексичне значення слова, а згодом значною мірою полегшує усвідомлення морфемної будови слів, аналіз функцій морфем і сфери вживання похідних слів.

Основний етап ознайомлення зі смисловими частинами слова розпочинається в 2 класі і продовжується в 3 класі. Тут відбувається ознайомлення з особливостями споріднених слів, специфікою та роллю кожної морфеми, формуються вміння користуватися спільнокореневими словами під час продукування власних висловлювань, удосконалюються орфографічні вміння. У цей час учні повинні дізнатися про те, що існують слова, які мають спільну за значенням частину (корінь); усвідомити роль таких частин слова, як префікс та суфікс (вони використовуються для творення нових слів), уміти конструювати похідні слова за допомогою певних словотвірних засобів та доречно вживати такі слова у своєму мовленні. Крім того, класовод має навчити дітей розрізняти однокореневі слова

(*школа, школяр*) і форми одного й того ж слова (*школа – школи – школі*). Слід показати, що найістотнішу ознаку кореня становить смисл, а не однакове звучання частин різних слів. Необхідно протиставляти однокореневі слова і синоніми, а також однокореневі слова і слова з коренями-омонімами. Формування поняття про корінь слова та однокореневі слова охоплює і спостереження за словами, в яких у коренях слів відбувається чергування голосних чи приголосних звуків.

Під час засвоєння поняття “корінь слова” доречними будуть такі завдання: 1) порівняйте слова: *гриб, грибок, грибний*, поміркуйте, що між ними спільного, а чим вони відрізняються одне від одного; 2) згрупуйте слова за однією з можливих ознак, поясніть, як ви згрупували слова: *сад, парк, лісник, садівник, ліс*; 3) випишіть із поданого ряду ті слова, які мають однакову частину: *гора, горить, горе*. Чи можна їх назвати однокореневими? 4) доведіть, що деякі слова, хоч і мають однаковий звуковий склад, проте не є однокореневими: *вода, водити, підводний, водій*; 4) випишіть спочатку близькі за значенням слова, а потім однокореневі: *хоробрий, хоробрість, сміливий, сміливість*; 5) скільки груп однокореневих слів записано: *річ, річниця, рік, ріка, річковий, річний, роковини*? Доведіть свою думку; 6) випишіть споріднені слова до слів *сіль* і *сільський* (*засолювач, село, селянин, посолити*); 7) доберіть якомога більше однокореневих слів до слова *сніг* (можна провести у вигляді гри-змагання, у якій переможцем стає той, хто називає останнє слово) та ін.

Заключний етап, або етап закріплення й удосконалення знань, припадає на 4 клас. Саме тут у зв'язку з вивченням частин мови поглиблюється знання про морфемний склад слова, формуються навички правопису відмінкових закінчень іменників і прикметників, особових закінчень дієслів. В учнів формуються вміння “конструювати” з морфем слова різних частин мови, визначати семантику найпоширеніших словотвірних засобів, тлумачити похідні слова, доречно вживати в мовленні лексичні одиниці з похідною основою. Цій меті підпорядковуються, зокрема, такі типи вправ.

I. На спостереження за роллю морфем у слові: 1) розберіть подані слова за будовою, поясніть, яка частина другого слова змінила його значення (*дуб, дубок; літати, перелітати*); 2) порівняйте слова *вчитель, вчителька*; поясніть, як утворилося друге слово; 3) поясніть, від якої частини мови утворилося друге слово, якою частиною мови воно є, як утворилося (*ліс, лісовий; синій, синька*) і под.

II. На заміну морфем у слові: 1) у поданих словах замініть суфікс **-ик** суфіксом **-иц**, (*котик, хвостик, вовчик*). Яке значення мають утворені вами слова? 2) у словах *вийти, роз'єднати* замініть префікс іншим, щоб вийшло слово з протилежним значенням.

III. На добір слів: 1) доберіть слова за поданими схемами; 2) доберіть до слова *білизна* однокореневі слова, які б належали до різних частин мови, поясніть, як вони утворилися; 3) у слові *книжка* знайдіть суфікс, доберіть ще кілька слів із цим самим суфіксом, поясніть значення утворених слів; 4) у слові *перебігти* визначте префікс, доберіть ще кілька слів із цим самим префіксом, поясніть значення утворених слів.

IV. На утворення слів: 1) утворіть від поданих іменників прикметники (*вчитель, трактор, рука*); 2) утворіть від поданих іменників прикметники (*слива, яблуко, машина*); 3) утворіть від поданих дієслів іменники за зразком *читати – читання* (*малювати..., лежати...*); 4) утворіть дієслова, ставлячи замість крапок дібрані префікси [7].

На всіх етапах передбачається систематична робота над лексичним значенням слів, доречністю їх використання в усному і писемному мовленні.

Під час наукового дослідження проблеми розвивальної спрямованості вивчення будови слова теоретично обґрунтовано, розроблено та експериментально перевірено спеціальну систему роботи на уроках української мови. Для наукового обґрунтування методики проведено педагогічний експеримент. Методологічною основою розробки програми формувального експерименту стали досягнення мовознавства, педагогіки, психології, методики викладання української мови в початкових класах. Установлено, що запропонована методика сприяє формуванню вмінь учнів усвідомлювати істотні ознаки кожної морфеми в слові, зв'язку між морфемною будовою слова і його лексичним значенням. Учні

експериментальних класів, де велася робота за запропонованою методикою, мають значно вищий рівень сформованості зазначених умінь. Це свідчить про ефективність розробленої методики, психолого-педагогічного забезпечення і організації експерименту. Аналіз результатів дозволив зробити висновок про ефективність експериментального навчання. Запропонована методика допомагає реалізувати розвивальну спрямованість уроків рідної мови, пропедевтично готує до вивчення української мови в середній та старшій ланках школи.

Проведене дослідження не висчерпує всіх аспектів проблеми. Потребують окремого з'ясування розробка цілісної програми розвивального навчання під час роботи над іншими розділами мовознавства, розробка відповідної системи роботи в позакласній роботі тощо.

Література

1. Варзацька Л. О. Методика розвитку зв'язного мовлення молодших школярів : навч.-метод. посіб. для вчителів, студентів, методистів / Л. О. Варзацька. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2001. – 203 с.
2. Вашуленко М. С. Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання / М. С. Вашуленко // Початкова школа. – 2001. – № 1. – С. 11–14.
3. Гордієнко О. А. Словникова робота на уроках української мови в початковій школі / О. А. Гордієнко, Т. О. Шевчук // Педагогічна Житомирщина. – 2008. – № 1. – С. 22–25.
4. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір / В. О. Горпинич. – К. : Вища школа, 1977. – С. 54–68.
5. Ладоня І. О. Українська мова : навч. посіб. / І. О. Ладоня. – К. : Вища школа, 1993. – 143 с.
6. Методика навчання української мови в початковій школі : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера ЛТД, 2010. – 364 с.
7. <http://gendocs.ru/v35957//page=11>.